

Брочковская Ю.Б., Стельмах С.С. Буллинг как социально-психологическая проблема.

Рассматривается форма агрессивного поведения в среде детей – буллинг, как одна из современных проблем в отрасли психологии, педагогики, социологии и других наук. Раскрываются сущностные признаки этого явления, структура буллингу и его влияние, на личность, группу и социум, в целом.

Ключевые слова: *насилие, третирование, буллинг, моббинг, агрессивное поведение, структура буллинга, жертва.*

Brochkovskaya Y.B., Stelmakh S.S. Bulling as a Socio-Psychological Problem.

In the article is examined form of aggressive conduct in the environment of children – bullying, as one of modern problems in industry of psychology, pedagogics, sociology and other sciences. The essence signs of this phenomenon, structure of bullying and his influence, open up, on personality, group and socium, on the whole.

Key words: *violence, slights, bullying, mobbing, aggressive conduct, structure of bullying, victim.*

Стаття надійшла 9 червня 2011 року

УДК 316.75

Л.Й. Гуменюк

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДИСПОЗИЦІЇ КСЕНОФОБІЇ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Висвітлюються психологічні особливості ксенофобії, аналізуються результати проведеного автором вивчення соціально-психологічних диспозицій ксенофобії серед молоді на когнітивному, емотивному та поведінковому рівнях.

Ключові слова: *ксенофобія, диспозиція, толерантність, національна ізоляваність, національна відособленість.*

Постановка проблеми. Україна – багатонаціональна держава, тому питання міжетнічних стосунків ніколи не втрачали актуальності. Останнім часом дедалі частіше ксенофобія, міжетнічна нетерпимість та зіткнення на ґрунті етнічної приналежності перебувають у центрі уваги громадськості, правозахисних організацій та викликають правомірне занепокоєння. «Увага влади до проявів

расизму і ксенофобії у 2010 році була значно послаблена. Офіційна статистика таких злочинів владою не ведеться та не публікується. В українському законодавстві наявність у насильницьких злочинах мотиву расової, національної або релігійної ненависті вважається обтяжливою обставиною, проте ця норма рідко застосовується судами через відсутність у суддів спеціалізованої підготовки для розгляду злочинів на ґрунті ненависті», – констатує міжнародна неурядова організація Human Rights Watch [4]. Водночас за даними моніторингу, проведеного Конгресом національних громад України, протягом 2006 року в результаті нападів на ґрунті ненависті постраждали 14 осіб (двоє з них загинули), у 2007 році – 88 осіб (шестеро убиті), у 2008 році – 84 особи (четверо загинули), у 2009 році в результаті насильства на расовому ґрунті постраждали 37 осіб. Серед них вихідці з Африки, Центральної і Південно-східної Азії, Близького Сходу і Кавказького регіону, а також всі, хто володіє нетиповою зовнішністю. Таким чином, проблема ксенофобії і расової дискримінації в Україні потребує глибокого вивчення.

Стан дослідження. Явища расизму і ксенофобії завжди були об'єктом особливої уваги представників різних галузей наук: філософії, етнології, антропології, політології, соціології, соціальної географії, демографії, права, психології та інших. Теоретичні основи дослідження особливостей проявів ксенофобії знайшли відображення у психології (Т. Адорно, Л. Берковиц, І. Дзялошинський, К. Ізард, А. Кельберг і ін.), соціальної психології (Л. Гозман, Г. Лебон С. Московічі, Ш. Тейлор, М. Уолцер і ін.), етнопсихології (Т. Стефаненко), психотерапії (Г. Солдатова), соціології (В. Авдєєв, І. Кон, Ю. Левада), філософії (А. Бенуа, С. Булгаков, А. Штемберг і ін.), політології (Л. Дробіжева, Е. Паін) та інших.

За роки самостійності України міжнародними організаціями соціальних і політичних досліджень, соціологічними центрами, науковими інститутами і правозахисними групами проведено низку емпіричних досліджень: «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін 1994–2005 рр.» [1], «Расизм та ксенофобія в Україні. Моніторинг випадків расизму та ксенофобії у Автономній Республіці Крим, Слобожанщині, Галичині у 2008 – початку 2009 р. «Рівень толерантності в Україні» [5] та інші. Серед панельних найбільш відомими є два щорічні моніторинги ставлення до представ-

ників низки етнічних груп, які проводяться Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) з 1994 року та Інститутом соціології Академії наук України – з 1992 р. Вказані моніторингові дослідження здійснюються на основі шкали Богардуса, хоча остання не була створена для вимірювання ксенофобії. Ґрунтовне дослідження ксенофобії та окремих етнофобій в українському суспільстві як багатовимірних явищ було здійснено Центром «Соціальні індикатори» спільно з КМІС, за підтримки Міжнародного благодійного фонду «Відродження», які у 2008 році провели дослідження «Визначення рівня ксенофобії в Україні» [2].

Як показали дослідження Б. Головахи, Н. Паніної [1, с. 26], В. Ядова [8, с. 416], негативні упереджені ставлення стосовно різних етнічних груп корелюють між собою. Це є підставою для висунення гіпотези, що існує загальна диспозиція, яка впливає на конкретні етнофобії. Вплив цієї ксенофобної диспозиції є тим значнішим, чим більш «чужою» вважається етнічна група. Таким чином, ксенофобія – це вид етнічного упередження, яке формує загальну психологічну установку сприймати та відповідним чином діяти щодо чужих етнічних груп у цілому. Також учені довели, що ксенофобія в Україні молодшає. Водночас моніторинг ксенофобних установок серед різних категорій молоді не проводився; недостатньо враховувались правові, соціальні, демографічні, територіальні і, передовсім, психологічні аспекти ксенофобії; незначна увага приділялась превентивному вихованню і заходам психологічного впливу.

Зважаючи на це, існує необхідність акцентувати увагу на соціально-психологічних передумовах формування ксенофобії у середовищі молоді. **Мета** статті – емпіричне вивчення ксенофобних установок молоді: курсантів, студентів та абітурієнтів вищих навчальних закладів правничого спрямування західного регіону України.

Виклад основних положень. Для визначення стану і тенденцій розвитку міжнаціональних установок молоді західного регіону України у квітні-травні 2010 року в рамках проекту комплексу соціально-психологічних досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ «Шляхом європейських змін» проведено дослідження «Расизм і ксенофобія серед молоді» з використанням

шкали соціального дистанціювання Богардуса, а також авторських шкал, проведено порівняння з результатами загальноукраїнського вимірювання «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін 1994–2005 рр.», а також моніторингового дослідження «Визначення рівня ксенофобії в Україні» [5].

Вибіркова сукупність складала 764 абітурієнти Львівського державного університету внутрішніх справ як державної (представляють усі області західного регіону і частково центр України), так і госпрозрахункової форми навчання (переважно з Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Закарпатської областей). Методика включала визначення інтегрального індексу соціального дистанціювання (ІСД) за семибальною шкалою соціальної дистанції, а також авторські шкали для визначення соціально-психологічних індикаторів ксенофобії серед молоді.

Методологічною основою дослідження стала теорія психології ксенофобії, яка полягає в тому, що однією з базових особливостей людської природи і центральним психологічним механізмом ксенофобії є прагнення індивіда ділити світ на «Ми» і «Вони». У сучасній психології альтернатива «Ми – Вони» розглядається на основі концепту соціальної ідентичності. Ідентичність – базовий концентрований психологічний конструкт, що виражає сутність людини.

У процесі формування ідентичності індивід усвідомлює свою групову приналежність і своє становище в суспільстві, безперервність свого існування в системі поколінь і в контексті історії, обирає певний спосіб життя і підкоряється йому, навчаючись співвідносити свою індивідуальність з груповою системою цінностей і норм. Індивід шукає своє «Я» і майже завжди знаходить його в якій-небудь групі. Тому ідентичність – це, з одного боку, об'єднання, тотожність, спільність, а з іншого – протиставлення, конфронтація: Я і Інший, Ми і Вони.

У перехідних або кризових життєвих ситуаціях, а також в умовах підвищеної напруженості в суспільстві індивід виходить за межі свого «Я», свідомо декларуючи свій нерозривний зв'язок з певною спільністю або групою. Карл Юнг називав цей процес психічною інфляцією (від лат. «inflation» – *роздування, розширення*) [7, с. 139]. Через розширення індивідуальних меж індивід шукає

захист, стійкість і можливості розвитку в групі, в груповій ідентичності. Наприклад, в умовах розвалу СРСР такою груповою ідентичністю для більшості українців стала етнічна приналежність, що призвело до різкого підвищення міжетнічної напруженості в українському суспільстві. Однак виникнення ксенофобних установок пов'язане передовсім із феноменом «інгрупового фаворитизму», експериментально виявленим англійським соціальним психологом Генрі Теджфелом. Його сутність полягає в тому, що навіть символічна віднесеність людиною себе до тієї або іншої групи, як правило, передбачає її перевагу і позитивнішу оцінку порівняно з іншими групами [10, с. 129].

Захищаючи свою позитивну ідентичність, індивід захищає свою групу, захищаючи свою групу, він захищає свою ідентичність. За умов позитивного сприйняття багатонаціональності соціуму така диспозиція не викликає занепокоєння. Вихід за межі позитивної ідентичності та гіпертрофоване прагнення людини ототожнити себе виключно з однією групою призводить до формування групової гіперідентичності, для структури якої характерний виражений дисбаланс на користь позитивного образу лише своєї групи. За А. Шютцем індивід, що володіє гіперідентичністю, сприймає світ як загрозливий і готується до оборони себе і групи. Головну загрозу своїй ідентичності він бачить у чужинцях – тих, хто володіє іншою ідентичністю [6, с. 933]. У разі формування свідомості за типом гіперідентичності людина вже точно знає, від кого їй слід захищати себе і свою групу. Цей шлях веде до розвитку ксенофобії як соціально небезпечного психологічного феномена. Групові межі перетворюються на важко переборні бар'єри, а для членів групи дедалі характернішими стають ксенофобні установки.

Якщо ксенофобія є видом упередження, то її можна розглядати як диспозицію (установку), своєрідне утворення свідомості, що має передовсім соціально-психологічну природу. Водночас диспозиція як схильність, готовність сприймати об'єкт чи ситуацію певним чином та відповідно діяти вже давно не вважається психологами простим утворенням. Загальноприйнятим є уявлення про трикомпонентну структуру диспозицій, де в якості складових виступають когнітивна, емотивна та конативна складові. Причому реальна диспозиційна структура ксенофобних установок утворює,

за В.А. Ядовим, порівняно самостійні когнітивну, емотивну та конативну підсистеми [9, с. 128]. Когнітивна сфера диспозицій щодо інших соціальних груп включає у себе певні знання та уявлення про них; емотивна – систему почуттів: відразу, страх, недовіру, – та їх оцінку; конативна (поведінкова) – наміри, готовність до відповідних дій.

Слід зазначити, що, оскільки ці компоненти порівняно автономні, то між ними відсутня повна узгодженість. Більше того, наявність схильності певним чином діяти ще не означає автоматичну поведінку в цьому контексті. Є доволі багато причин цього, серед яких можна назвати наявність інших установок щодо конкретного об'єкта, передбачення несприятливих наслідків такої поведінки, сублімація поведінки, небажання індивіда виявити своє ставлення та інше. У випадку з ксенофобією це означає, що наявність упередженого ставлення, стереотипів щодо соціальної групи ще не призводить до поводження у ворожий або дискримінуючий спосіб, хоча наявність такої диспозиції і підвищує ймовірність дискримінації чи насильницьких дій.

Три вказані компоненти за Г. Тріандісом можуть мати власну структуру [11, с. 236], яка загалом щонайменше залежить від об'єкта, суб'єкта диспозиції та контексту їхньої взаємодії.

Наше дослідження спрямоване на вивчення передусім емотивних та поведінкових компонентів ксенофобії. На основі аналізу літератури та емпіричного досвіду побудови шкал виділені три компоненти конативної підсистеми ксенофобії та етнофобій: схильність до інституційної дискримінації, схильність до відразливого уникання контактів та схильність до ворожої поведінки. Водночас їх можна розглядати як підтримку відповідних типів упередженої поведінки.

Нами було проведене вимірювання цих компонентів у 3-х блоках етнофобій: стосовно громадян Азії та Африки, Кавказу і Закавказзя, Росії; а з використанням шкали Богардуса – соціальне дистанціювання стосовно україномовних українців, російськомовних українців, росіян, німців, американців, євреїв, циган та представників інших етносів.

Соціальна дистанційованість стосовно представників різних національностей є прямою психологічною передумовою форму-

вання певного рівня національної толерантності/нетолерантності, як відкритого прямого вияву тих чи інших відчуттів, висловів та форм поведінки. Вимірювання ж відчуття соціальної дистанції у свідомості індивіда дозволяє виявити приховані інтенції до формування і прояву толерантного (або нетолерантного) ставлення людей до представників інших національностей. Кількісне значення інтегрального індексу національної дистанційованості за характером відповідей дозволяє інтерпретувати величину дистанційованості як передумову формування певного рівня національної толерантності: ідентичність – толерантність – відособленість – ізольованість – власне ксенофобія.

- *Відкритість (толерантність) (Т)* означає той або інший ступінь відкритості, готовності до безпосередніх контактів (сімейних, дружніх, сусідських, виробничих) стосовно представників інших національностей і може розцінюватися як показник визначеного рівня толерантності. У парадигмі соціальної дистанційованості це значення інтерпретується як «свої».

- *Національна відособленість (НВ)* свідчить про схильність респондентів до національного відособлення щодо більшості національностей з семантичною інтерпретацією відсутності толерантності і сприйняттям «не зовсім свої, але і не зовсім чужі».

- *Національна ізольованість (НІ)* характеризує орієнтацію на ізольованість людей, які хочуть бачити представників інших національностей не як громадян своєї країни, а в якості гостей і туристів, інтерпретується як «достатньо чужі» і визначає схильність до ксенофобії (прихована форма ксенофобії).

- *Ксенофобія (К)* характеризує відкрите небажання допускати в свою країну представників будь-якої національності, відображає сприйняття їх як «абсолютно чужих» і є показником відкритої ксенофобії.

Соціально-психологічні індикатори ксенофобії мають певну значущість (таблиця 1).

Таблиця 1

Толерантність	Національна відособленість	Національна ізольованість	Ксенофобія
<2,5 балів	4–5 балів	5–6 балів	більше 6 балів

Аналіз емпіричних даних нашого дослідження з використанням указаних індикаторів дозволив виявити поглиблення проблем неадекватного сприйняття молоддю представників інших національностей впродовж розвитку Української незалежної держави, що супроводжувалось наростанням як загального рівня національної відособленості, так і поширеністю ксенофобних настроїв.

Найбільш низьке значення ІСД (1,01 бали) щодо україномовних українців. У цьому випадку він фактично дорівнює індексів національної самоідентифікації (ІНС). Таким чином, західноукраїнська молодь засвідчила ріст національної української ідентичності: якщо у 1992–2002 роках вона становила 1,6 бали, у 2005 році – 2,2, то в нашому дослідженні – 1,01 (таблиця 2).

Таблиця 2

Індекс ксенофобії по відношенню до ...	Результати всеукраїнського опитування			Результати нашого дослідження
	1995	2002	2008	2010
україномовних українців	1,72	2,06	1,98	1,01
російськомовних українців	1,84	2,24	2,10	1,19
росіян	2,05	2,39	2,43	3,12
євреїв	3,71	4,13	4,43	2,92
поляків	3,82	4,37	4,51	1,54
німців	3,92	4,56	4,87	3,14
американців	3,72	4,63	4,97	2,13
французів	3,98	4,66	4,90	3,12
негрів	5,01	5,42	5,50	4,58

Наступними за значущістю ІСД у нашому дослідженні є російськомовні українці, поляки та американці. Саме їх схильні допускати у свої родини місцеві мешканці. Особливий інтерес до американців в контексті дослідження міжнаціональних установок обумовлений ключовою роллю США в сучасній світовій політиці. Вагомий вплив США на Україну, орієнтація державної політики на

вступ до НАТО створюють підстави для формування у масовій свідомості надії на зближення (високий рівень життя, міжнародна економічна допомога, інноваційні технології і ін.). Якщо респонденти Сходу та Півдня України під час загальноукраїнського опитування відносили американців до «чужих», то згідно з аналізом результатів нашого дослідження, західноукраїнська молодь схильна ставитись до них «не зовсім як до своїх, але й не як до чужих». Толерантне ставлення до поляків пов'язане з історичними передумовами і сучасними міцними зв'язками (у тому числі і родинними) з сусідами, які вже можуть похвалитися своїм членством у НАТО.

Різке збільшення індексу соціального дистанціювання до представників інших національностей у 2002–2006 роках пов'язане зокрема зі змінами у масовій свідомості населення України, викликаними, з одного боку, зовнішньополітичними чинниками (терористичним актом у США 11 вересня 2001 року та ін.), з іншого – внутрішньополітичними: президентськими виборами та виборами народних депутатів. Державна політика зіштовхування Сходу і Заходу України, ревізування історії, оцінок минулого, «пошук винних» призвели до загострення у ХХІ столітті етнополітичних і етнонаціональних проблем, які виразились зокрема у появі різних неофашистських, соціал-націоналістичних та військово-патріотичних організацій з гаслом «за чистоту нації» («Січ», «Патріот» та ін.). На противагу їм переважно у східних та південних областях виникли групи «Антифа». З'явилась реальна загроза політичних «розборок» та внутрідержавних конфліктів, які можуть становити реальну загрозу національному розвитку та суверенітету України.

Найбільш високий ІСД – К – стосується представників національностей, яких респонденти «не бажають пускати в Україну». Це, згідно з отриманими даними, цигани (1-й ранг), африканці і араби (2-й ранг), євреї та росіяни (3-й і 4-й ранги відповідно).

Якщо рівень СД дистанціювання циганами, африканцями і арабами молодь усіх регіонів України кількісно приблизно однаково, то ставлення до євреїв і росіян завжди було особливим при аналізі проблем антисемітизму і націоналізму, які мають глибоке історичне коріння в Україні і особливо в західній. Так, якщо у загальноукраїнських дослідженнях близьку родинність з євреями допускали 3% мешканців України, 6% – друзями і колегами по роботі –

7%, то у нашому дослідженні – ці цифри нижчі і становлять відповідно 2%, 1% і 4%.

Що стосується росіян, то сприйняття їх представниками різних регіонів України також залишається неоднаковим. Якщо загальноукраїнське дослідження 2005 року показало верхню критичну відмітку національної відособленості (ІНВ = 4 бали) стосовно росіян у Західному регіоні, то у нашому дослідженні це дистанціювання зросло до вищої межі національної ізольованості (прихована форма ксенофобії); і за низкою позицій вороже сприйняття «братів-слов'ян» значно перевищило рівень дистанціювання стосовно азіатів, африканців та кавказців. Так, якщо 12% респондентів вважають, що «ні в якому разі не можна дозволити вільне перебування в Україні» громадянам Азії та Африки, а 10% – Кавказу, то проти будь-якої присутності росіян в Україні виступили 19% опитаних (36% допускають присутність лише за умови їхньої реєстрації).

Знаковим стало питання ставлення респондентів до молодіжних організацій, які пропагують ідею «чистоти української нації». Дослідження засвідчило відкриту симпатію до них 67% респондентів, готовність допомагати – 37%, бути активними членами – 29% опитаних.

Висновки. Динаміка міжнаціональних установок за період становлення незалежної Української держави характеризується зниженням національної толерантності і наростанням ізоляціоністських (прихована ксенофобія) і відкритих ксенофобних установок серед молоді західного регіону України. Ці етнофобії стосуються, передовсім, циган, африканців, арабів, євреїв та росіян, що виявляється у небажанні мати їх членами своїх родин і трудових колективів, співмешканцями та друзями, громадянами України. Водночас значно підвищився рівень національної ідентифікації та самоідентифікації молоді, а також рівень толерантності, відкритості щодо поляків та американців. Збільшилась кількість активних і пасивних прибічників ідеї «чистоти української нації». Вказані диспозиції особливо яскраво виявляються на емотивному та конативному рівнях, що свідчить про можливість (за певних умов) проявів етнічної та расової нетерпимості й насильства серед молоді.

Потребує невідкладних заходів, які полягають зокрема у розробці як на загальнонаціональному, так і місцевому рівнях науково

обґрунтованої довгострокової програми формування цивілізованого мультикультурного соціуму й протидії будь-яким проявам міжнародної та міжрасової ворожнечі.

Дослідження показало назрілу необхідність у розробці сучасних, актуальних на сьогодні форм і методів психологічного впливу на молодь з правничим професійним спрямуванням з метою попередження явищ расизму і ксенофобії, а також у вивченні ефективності дії цих методів. Лише в цьому випадку жахливі наслідки минулого можуть бути подолані в Україні – державі європейського вибору.

1. Головаха Е. Национальная идентичность и толерантность в Украине / Е. Головаха, Н. Панина // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации; под ред. Л. Дробизевой, Е. Головахи. – К.: Институт социологии НАНУ; Институт социологии РАН, 2007. – С. 43–68.

2. Ксенофобія в Україні: статистика взаємної неприязні (за результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dialogs.org.ua/project.

3. Солдатова Г.У. Может ли другой стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии / Г.У. Солдатова, А.В. Макачук. – М.: Генезис, 2006.

4. Права українців залишаються беззахисними // На варті демократії. Аналітичний дайджест. Випуск 6 від 07.03.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: peoplefirst.org.ua/2011-06

5. Українське суспільство 1992–2002. Соціологічний моніторинг / за ред. Н.В. Паніної. – К., 2003. – С. 52–60.

6. Шютц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шютц; пер. с нем., англ.: В.Г. Николаев, С.В. Ромашко, Н.М. Смирнова. – М.: РОССПЭН, 2004. – 754 с.

7. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – СПб.: Азбука, 2001. – 229 с.

8. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности / В.А. Ядов // Психология самосознания: хрестоматия. – Самара: Бахрах, 2001. – 672 с.

9. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Социальная психология: хрестоматия. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 475 с.

10. Tajfel H. Individuals and groups in social psychology / H. Tajfel // Brit. J. Soc. and Clin. Psychol. – 1979. – P. 128–130.

11. Triandis Harry C. Towards an Analysis of the Components of Interpersonal Attitudes / Triandis Harry C. // Attitude, ego-involvement, and change; ed. by Carolyn W. Sherif; Muzafer Sherif. – New York: Wiley, 1968. – P. 227–270.

Гуменюк Л.И. Социально-психологические диспозиции ксенофобии в молодежной среде.

Освещаются психологические особенности ксенофобии, приводятся и анализируются результаты проведенного автором изучения социально-психологических диспозиций ксенофобии среди молодежи на когнитивном, эмотивном и поведенческом уровнях.

Ключевые слова: ксенофобия, диспозиция, толерантность, национальная изолированность, национальная обособленность.

Gumenyuk L.Y. Socially-Psychological Dispositions of Xenophobia in a Youth Environment.

In the article the problems of displays of xenophobia are lighted among young people, is led and is analysed results of the social monitoring of dispositions conducted by an author.

Key words: xenophobia, disposition, tolerance, national insulativity national apartness.

Стаття надійшла 8 вересня 2011 року

УДК 159.922.767

Дз.І. Марцинишин

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДО КАТЕГОРІЇ «ДІТИ ВУЛИЦІ»

Розкривається проблематика феномена «діти вулиці», здійснено емпіричне дослідження рівня нейротизму, рівня тривожності та вираженості акцентуацій характеру у підлітків, що належать до категорії «діти вулиці», а також проведено порівняння психологічних особливостей цієї категорії підлітків із психологічними особливостями підлітків, що живуть у сім'ях.

Ключові слова: діти вулиці, бездоглядні діти, безпритульні діти, диспантна сім'я, нейротизм, тривожність, акцентуації характеру.

Постановка проблеми. Процеси трансформації українського суспільства, що розпочались понад 20 років тому, зумовили зміни багатьох сфер його життя. Нині відбувається глобальна трансформація суспільного ладу, тому дуже важливо оберігати юне покоління від стану соціальної фрустрації і всіляко сприяти його позитивному зростанню та успішній соціалізації. Інакше підлітки сконцен-